

II. Φυσικό δίκαιο και ιδεολογία

Ο Μακιαδέλλι, ο πρώτος ιστορικός φιλόσοφος της νεότερης εποχής, είναι πρόμαχος της ανερχόμενης αστικής κοινωνίας. Οι αρχές της ιστορικής του θεώρησης ισχύουν για την ενίσχυση και την ανάπτυξή της. Στην εποχή του, το ένιατο ιταλικό έθνος ήταν προϋπόθεση μίας συναγωνιστικής ιταλικής αστικής τάξης. Ωστόσο ο μακιαβελλισμός χαρακτηρίζει όλες τις χώρες, όπου ή κοινωνία χρειαζόταν ισχυρή συγκεντρωτική κυβέρνηση για να παραμερίσει τους περιορισμούς της κλειστής μεσαιωνικής οικονομίας και, μαζί τους, τα υπολείμματα της φεουδαρχίας. Η κυβέρνηση αυτή όφειλε να τσακίσει όλα τα αντίμαχα κι ενοχλητικά στοιχεία και πάνω από την κάθε λογής ανθρώπινη φρίκη κι άθλιότητα μίας μεταβατικής περιόδου, να κάμει δυνατή, με αφήφιστη βία, την ανεμπόδιστη, σίγουρη κι ένιατα διακανονισμένη επικοινωνία — κοντολογίς, να προλειάνει το δρόμο για μιάν αστική τάξη πραγμάτων σε μιά περιοχή κατά το δυνατό μεγαλύτερη κι αυτόνομη. Με μακιαβελλικές αρχές έφτιαξε στη Γαλλία ο Ρισελιέ το ένιατο έθνικό κράτος. Ο Ναπολέων, που το ιστορικό του έργο ήταν να φέρει ασφάλεια και τάξη μετά τις θύελλες της γαλλικής επανάστασης και πού, αφού εκπλήρωσε τούτη τή λειτουργία, αφέθηκε άμέσως στα κρύα του λουτρού από τή γαλλική αστική τάξη, έχει γράψει ένα υπόμνημα πάνω στον Μακιαδέλλι. Ο Φίχτε, που ζητούσε αστική έλευθερία και φρόνημα, έγραψε μιάν υπεράσπιση του Μακιαδέλλι, ενώ ο

Ἐγγελοσ (πού στή φιλοσοφία του ἡ ἀστική τάξη, τῆσ ὀποί-
ασ ἡ οἰκονομική καὶ πολιτική ἀνάπτυξη ἐμποδιζόταν στήν
πρίν τόν Μάρτιο τοῦ 1848 Γερμανία, ἔρῆκε τήν πιδ σαφή
της ἰδεοέκφραση) ὄχι μόνο συμφωνεῖ ἐμπράγματα μέ τόν
Μακιαβέλλι σέ πολλέσ σκέψεις, ἀλλά καὶ τόν ἐκτίμησε ὁ
ἴδιος στό ἔπακρο. Ὁ Χόμπσ εἶναι τέκνο μιᾶσ χώρασ, στήν
ὀποία, ὄταν ζοῦσε, εἶχαν τεθεῖ τὰ θεμέλια μιᾶσ ἀνεμπόδι-
στησ ἀνάπτυξησ τῆσ ἀστικῆσ κοινωνίασ. Σέ ἀντίθεση μέ τόν
Μακιαβέλλι, πού οἱ σκέψεις του, μέσα στή δική του τῆ χώ-
ρα, ἔμειναν ἀρχικά δίχως πραγματική ἐπίδραση, τῆ φιλο-
σοφία τῆσ ἱστορίασ τοῦ Χόμπσ μπορούσε νά τῆ δοῦμε καὶ
σάν ἐπήρεια καὶ σάν αἰτία τῆσ πράξησ.

Γενηθήθηκε στά 1588, στή χρονιά τῆσ καταστροφῆσ
τῆσ ἰσπανικῆσ Ἀρμάδασ. Γυιὸσ ἐνόσ μέτρια μορφωμένου ἱ-
εροκῆρυκα τῆσ Ὁξφόρδησ, εἶναι ὁ ἴδιος ἕνασ ἀπό τοῦσ ση-
μαντικότερουσ φιλοσόφουσ τῆσ νεότερησ ἱστορίασ. Ἐνώ στή
φιλοσοφία τῆσ ἱστορίασ διδάχτηκε ἀπό τόν Μακιαβέλλι,
στοῦσ ὑπόλοιπουσ κλάδουσ ἦταν μαθητῆσ τοῦ μεγάλου Φρα-
γκίσκου Βάκωνα, ὁ ὀποῖοσ — ἀντίθετα μέ γνώμεσ διαδο-
μένεσ σῆμερα — πρέπει νά θεωρηθεῖ σάν ἕνασ στοχαστῆσ
πού πρῶτοσ ἔθεσε στό ἐπίκεντρο ἀποφασιστικέσ ἰδέεσ τῆσ
νεότερησ φιλοσοφίασ. Ἡ ζωῆ τοῦ Χόμπσ ἐκτείνεται σέ χρο-
νική περίοδο 91 ἐτῶν καὶ στό μέγιστο μέρος της ἀνήκει
στήν ἐποχή τοῦ τελικοῦ ἀγῶνα ἀνάμεσα στήν ἀγγλικῆ ἀ-
στική τάξη καὶ στή φεουδαρχία. Εἶχε τήν εὐκαιρία νά δεῖ,
πῶσ τὸ Στέμμα, γιά νά μῆν πέσει, χρειαζόταν ἀπεριόριστη
δύναμη, ἀλλά καὶ πῶσ, γιά νά κρατηθεῖ στήν θέση του, ἔ-
πρεπε ν' ἀφιερῶσει τούτη τῆ δύναμη στά «ἐθνικά», δηλ.
στά ἀστικά ἐκεῖνα συμφέροντα, πού στήν τοτινή Ἀγγλία
συμπίπτανε οὐσιαστικά μέ ἐκεῖνα τῆσ προτεσταντικῆσ ἀρι-
στοκρατίασ τοῦ χρήματοσ.

Ὁ Χόμπσ ἔζησε ἕνα μέρος τῆσ ἐποχῆσ πού κυβερνοῦ-
σε ἡ Ἐλισάβετ, κατόπιν βλέπει τήν ἀδύναμη διακυβέρνη-
ση τοῦ Ἰακώβου Α', καὶ τελικά ὀλέπει καὶ τῆ συνέπεια τῆσ
πολιτικῆσ τοῦ ἀγγλικοῦ βασιλικοῦ οἴκου, πού κατευθυνό-
ταν ἀποκλειστικά πρὸσ τήν αὐξηση τῆσ δικῆσ του δύναμησ:

βλέπει δηλ. τήν ἀνατροπή τῶ στέμματος. Μολονότι ὁ ἴδιος προσωπικά θεωροῦσε πάντοτε τή μοναρχία σάν τήν καλύτερη μορφή διακυβέρνησης, μολονότι γι' αὐτό στά 1640, ὅταν συνήλθε τὸ «Μακρὸ Κοινοβούλιο», χρειάστηκε νὰ διαφύγει ἀπ' τὸ Λονδίνο καὶ νὰ μείνει 11 χρόνια στὴ Γαλλία, ὡστόσο πάντοτε — ἐντελῶς κατὰ τὸ πνεῦμα τοῦ Μακιαβέλλι — ἔβλεπε τή μορφή τοῦ κράτους σάν σχετικὰ δευτερεύουσα ἀπέναντι στὴν ἐμπράγματη ὑπαρξὴ κάποιας ἰσχυρῆς κυριαρχικῆς ἐξουσίας. Ἔτσι ἐξηγεῖται τὸ ὅτι ὁ φυγάδας τῆς Γαλλίας διδάσκει βέβαια τὸν κατοπινὸ Κάρολο Β', πὺ διατρίβει στὴν αὐλὴ τοῦ Ἀγίου Γερμανοῦ σάν ἐξόριστος πρίγκηπας τῆς Οὐαλλίας, καὶ γίνεται μαζί του φίλος, ὅμως κατόπιν τὰ χαλάει μαζί του, γιὰτὶ ἀναγνωρίζει τὴ δημοκρατικὴν κυβέρνηση τοῦ Κρόμβελ' κατὰ τὰ τέλη τοῦ 1651 ξαναγυρίζει στὸ Λονδίνο, χάρη στὴν ἀμνηστία ποῦ ἴδωσε τὸ Κοινοβούλιο, σὰ νομιμόφρονος πολίτης τοῦ καινούργιου καθεστώτος. Ὅταν ἀργότερα ὁ Κάρολος Β' ἐπιστρέφοντας τοῦ ἀπλῶσε ξανά τὸ χέρι, ἤξερε καλὰ πὺς ὁ Χόμπς εἶχε παραμείνει μοναρχικός. Ὅμως κατὰ κάποιο τρόπο ἦταν τέτοιος μονάχα σάν ἰδιώτης· σὰ φιλόσοφος, ἦταν ὑπηρέτης τῆς ἰσχυρῆς κυβέρνησης ποῦ κρατοῦσε κάθε φορά τὸ πηδάλιο καὶ ποῦ ἡ ἐδραίωση τῆς ἰσχύος τῆς τοῦ φαινόταν ὑψιστο κατῆκον καὶ χρέος του. Ὅπως καὶ ὁ Μακιαβέλλι, τὴν ἐπιστήμη του τὴν ἀφιέρωσε ὄχι σ' ἓνα μονάρχη οὔτε σὲ μιὰ δημοκρατία, παρά στὴν πιὸ ἰσχυρὴ πολιτικὴ δύναμη.*

* Κυρίως παίρνονται ὑπόψη τὰ παρακάτω ἔργα: «Περὶ τοῦ Πολίτου» (1642), «Λεβιάθαν ἢ γιὰ τὸ περιεχόμενο, τὴ μορφή καὶ τὴν ἰσχύ τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ πολιτικῆς πολιτείας» (1651), «Περὶ τοῦ ἀνθρώπου» (1658). ἄκρως ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ βιβλίον «Βεχεμὼθ ἢ τὸ Μακρὸ Κοινοβούλιο», μιὰ ἱστορικὴ διατριβή, γραμμένη σὲ διαλογικὴ μορφή, γιὰ τὴν πορεία τῆς κρομβελικῆς ἐπανάστασης ἀπὸ τὰ 1640 ἴσαμε τὴν παλινόρθωση. Γιὰ τοῦτο τὸ μεταθανάτιον δημοσιευμένο ἔργο ὁ Χόμπς δὲ μπόρεσε νὰ πάρει ἄδεια ἐκτύπωσης, παρόλη τὴ συμφιλίωσή του μὲ τὸν Κάρολο Β' καὶ παρόλες τὶς ἐπιθέσεις ποῦ πρόσθεσε προ-

Ὁ Φλωρεντινὸς πολιτικός, στὸν ὁποῖο σπανίζουν οἱ ἀφρημένοι καὶ σύμφωνοι μὲ λογικὲς ἀρχὲς συλλογισμοί, εἶχε δεχτεῖ ἀπλᾶ καὶ μὲ τρόπο ἀφελή τὴν ἀναλογία πολιτικῆς καὶ φυσικῆς, φυσικοεπιστημονικῆς καὶ ἱστορικῆς ἐρμηνείας. Ἀπεναντίας, τὸ φιλοσοφικὸ σύστημα τοῦ Χόμπς, ἔνα ἀπὸ τὰ λαμπρότερα καὶ ὀξυδερκέστερα πνευματικὰ τεκμήρια τῆς ἐποχῆς του, οὐσιαστικᾶς στηρίζεται σὲ μιὰ θεωρητικὴ ἀνάλυση τούτης τῆς ἀναλογίας μέσα στὴ δομὴ φυσικῶν καὶ κοινωνικῶν σχημάτων, δηλ. τῶν διαφόρων φυσικῶν συναρμογῶν καὶ τῆς συνένωσης τῶν ἀνθρώπων στὸ κράτος. Οἱ διδασκαλίαι του γιὰ τὸ κράτος καὶ τὴν ἱστορία μποροῦν νὰ κατανοηθοῦν δίχως γνώση τῆς ἀντίληψῆς του γιὰ τὴ φύση ἢ τελευταία αὐτὴ θεμελιώνεται ἢ ἴδια πάνω στὴ μηχανιστικὴ κοσμοαντίληψη, ποὺ ἡ ἀνερχόμενη καινούργια κοινωνία ἀντιπαράθετε στὴν μεσαιωνικὴ κοσμολογικὴ τάξη σὰ λύση ὄλων τῶν αἰνιγμάτων.

Ὁ Γαλιλαῖος εἶχε ἀναγάγει κάθε συμβαίνειν στὸ συμβαίνειν τὸ μηχανικόν, καὶ μάλιστα σὲ κινήσεις ἐλαχίστων μορίων ὕλης. Ἀκόμα καὶ ἡ πολυπλοκότερη πρόβαση, ἡ μεταβολὴ μεγάλων μαζῶν, μπορεῖ σύμφωνα μ' αὐτὸν ν' ἀναχθεῖ στὴν κίνηση ἀτόμων. Ἀπέναντι στὴ μεσαιωνικὴ ἀντίληψη, ποὺ ἀκόμα σήμερα τὴ συναπαντᾶμε στὴ «φυσικὴ» κοσμολογία καὶ ποὺ λέει ὅτι ἡ ἀκίνησις εἶναι ἡ ἀρχικὴ καὶ κατὰ κάποιο τρόπο ταιριαστὴ κατάστασις ὄλων τῶν πραγμάτων

νοητικᾶ ἐναντίον τοῦ Κρόμβελ καὶ τῶν Ἀνεξαρτήτων, ἐπειδὴ ὄλο καὶ γινόταν μεγαλύτερη ἡ ἐπιρροὴ τῶν κληρικῶν ἀντιπάλων του μέσα στὴν αὐλή. Καθολικοὶ καὶ Προτεστάντες ἀπαγόρευσαν ἐν μέρει τὰ ἔργα του ὅσο ἀκόμα ζοῦσε. Τρία χρόνια μετὰ τὸ θάνατό του τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Ὁξφόρδης ἔβγαλε ἕνα ψήφισμα ἐναντίον τῆς φθοροποιᾶς διδασκαλίας, ὅτι κάθε πολιτικὴ ἐξουσία ἀρχικᾶ ἐκπορεύεται ἀπὸ τὸ λαὸν (27), ἐνῶ τὰ βιβλία του «Περὶ τοῦ πολίτου» καὶ «Λεβιάθαν» κήκταν δημόσια ἀπὸ τοὺς φοιτητές. Ἡ ὀπισθοδρομικὴ κυβέρνησις τῶν Στούαρτ κατὰ βάση κατευθυνόταν ἴσα - ἴσα ἐναντίον τῶν συμφερόντων τῆς ἀγγλικῆς ἀστικῆς τάξης.

των, ήταν κοσμοϊστορική πράξη ή διδασκαλία του Γαλιλαίου, ότι η ομοιόμορφη κι ευθύγραμμη κίνηση είναι η απλούστερη φυσική έννοια κι ότι η ακινησία κι η κίνηση, αν τις δούμε στο σύνολό τους, πρέπει γενικά να θεωρηθούν σχετικές. Σύμφωνα με το Γαλιλαίο, δεν έχουμε να ερμηνεύσουμε την κίνηση σαν τέτοια, παρά την επιτάχυνση ή την επιβράδυνση και την αλλαγή της κατεύθυνσης. Έτσι ο Θεός του Αριστοτέλη, το ακίνητο κινοῦν τὸν κόσμο, ή πρώτη ώθηση και συνάμα ο συντηρητής της κίνησης, τουλάχιστο στη φυσική φιλοσοφία έγινε περιττός.

Σε τούτη την καινούργια θεώρηση, που θεμελιώθηκε στην Αναγέννηση, ο Χόμπς έδωσε με ριζοσπαστικό τρόπο την κλειστή συστηματική της έκφραση. Σύμφωνα μ' αυτόν, κάθε επιστήμη είναι γνώση τῶν αἰτίων, επομένως ποτέ δε μπορεί να άρκεστεί στη άπλή έξακρίδωση ή περιγραφή γεγονότων. Οί αιτίες όλων τῶν αλλαγῶν τῶν σωμάτων είναι κινήσεις τῶν μερῶν τους. Βέβαια ο Χόμπς δεν άνηκε κυρίως εἰπεῖν στην άτομοκρατία (Atomismus). Κατά τή σχολή αὐτή, όπου συναριθμοῦνταν κι ο φίλος του ο Γκασσεντί, κάθε ὄν αποτελείται από ἔσχατα, άμετάβλητα, άμέριστα, άυτοτελή μόρια: τὰ άτομα' αὐτὰ ἔχουν καθορισμένες ιδιότητες, π.χ. ὅτι ἔχουν βάρος κι είναι άδιαπέραστα, αν και δε διαθέτουν κυρίως αισθητὰ ποιοτικά γνωρίσματα. Ὁ Χόμπς δε δέχεται τέτοια ελάχιστα μέρη τῆς ὕλης: γι' αὐτὸν τὸ μεγάλο και τὸ μικρὸ είναι σχετικές ἔννοιες που ἔχουν τή σημασία τους μονάχα σέ σχέση με τὸ νοῦν ὑποκείμενο' ὅ,τι ἔμφανίζεται στὸν φυσικὸ σάν ελάχιστο μέρος, δεν είναι σωγει και καλά τέτοιο και με τήν άπόλυτη ἔννοια. Ὁμως ο Χόμπς είναι πεπεισμένος ὅτι δεν ὑπάρχει τίποτα πραγματικό σαν τέτοιο, που να μὴ πιάνει θέση μέσα στο χῶρο. Και τοῦτο πάλι δεν τὸ ὀνομάζει «ὕλη» (μιὰ ἔννοια που γι' αὐτὸν ἦταν τραθηγμένη και γενική και που θύμιζε πολὺ τὸν Αριστοτέλη), παρά «σῶμα». Ὅ,τι μπορεί να ὀνομαστεῖ δίκαια «ὑπόσταση» ή «πραγματικότητα», είναι σῶμα' ὅλες οί μεταβολές είναι κινήσεις τῶν μερῶν τῶν σωμάτων. Και πρέπει να τις παρακολουθήσουμε σέ ὄλο και εὔρύτερες κι-

νήσεις μερῶν. Ἡ ἔκταση καὶ ἡ μορφή εἶναι σταθερὲς ιδιότητες τῶν σωμάτων, τὸ χρῶμα, ἡ ὄσμη καὶ ὁ θόρυβος εἶναι ἀπλοὶ ὑποκειμενικοὶ τρόποι γιὰ νὰ τὰ συλλαμβάνουμε. Οἱ ὕψιστοι νόμοι τῆς κίνησης εἶναι ὕψιστοι νόμοι τοῦ φυσικοῦ κόσμου· ἄλλος κόσμος δὲν ὑπάρχει.

Ὁ ἄνθρωπος εἶναι κι αὐτὸς μηχανισμὸς ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ σωματικὰ μέρη· ἀπὸ τ' ἄλλα ὅλα φυσικὰ σώματα δὲ διακρίνεται ἐπειδὴ οἱ ὑποισοδῆποτε προβάσεις μέσα του ὑπακοῦνε σὲ ἄλλους νόμους κι ὄχι στοὺς μηχανικοὺς, παρὰ διακρίνεται ἀπλῶς ἐξαιτίας μιᾶς μεγαλύτερης πολυπλοκότητος ὅσο ἀφορᾷ τῇ συγκρότησιν καὶ τῇ λειτουργίᾳ του. Ὁ Χόμπς παρομοίασε τὴν καρδιά μὲ φτερό, τὰ νεῦρα μὲ σπάγγους καὶ τοὺς ἄρμιους μὲ τροχοὺς, ποὺ θέτουν τὸ σῶμα σὲ κίνηση. Κι ἂν ὁ Χόμπς βασανίστηκε ἀπὸ τὸ πρόβλημα, ἐτι ὡστόσο ὁ ἄνθρωπος ξεχωρίζει ἀπὸ ἓνα μέρος τῶν ὑπολοίπων σωμάτων ἐξαιτίας τῆς συνείδησής του, κι ἂν διαπραγματεύτηκε τοῦτο τὸ πρόβλημα μὲ διαφορετικὸ τρόπο σὲ διαφορετικὲς ἐποχὲς τῆς ζωῆς του, πάντως πούθενά δὲ μιλάει ξεκάθαρα γι' αὐτό. Ταλαντεύεται ἀνάμεσα στὴ διδασκαλία, ὅτι τὰ αἰσθήματα κι οἱ συνειδησιακὲς προβάσεις εἶναι κι αὐτὲς προβάσεις γενικὰ ὑλικές, ὅπως καὶ κάθε τι ἄλλο, καὶ στὴν ἀποψη, ὅτι ὀρισμένες προβάσεις μπορούμε νὰ τῆς θεωρήσουμε ἄλλοτε φυσικὲς κι ἄλλοτε ψυχικὲς, ὅποτε δὲν πρόκειται γιὰ πραγματικὲς διαφορὲς, παρὰ μονάχα γιὰ διαφορετικὲς δυνατότητες κατάταξης. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, φρονεῖ, τὸ γεγονὸς τῆς συνείδησης δὲν δικαιολογεῖ καμιᾶν ἄλλην ἐρμηνεῖα τοῦ ἀνθρώπινου πράττειν ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μηχανικὴ· ἐν πάσῃ περιπτώσει, οἱ ἀνθρώπινες κινήσεις ὀφείλουν νὰ νοηθοῦν ἀκριβῶς ὅπως, νὰ ποῦμε, κι οἱ κινήσεις τῆς ἀτμοσφαίρας, μὲ κινήσεις μερῶν γιὰ αἰτία τους.

Τὸ κράτος φέρεται πρὸς τοὺς μεμονωμένους ἀνθρώπους ὅπως οἱ μεμονωμένοι ἄνθρωποι πρὸς τὰ ὑλικὰ μέρη τοῦ σώματός τους, δηλ. ὅπως κάθε φυσικὸ σύστημα πρὸς τὰ ὑλικὰ συστατικὰ του μέρη. «Ὅπως σ' ἓνα ρολόι ἢ σ' ἓνα ἄλλο κάπως πολύπλοκο μηχανήμα δὲ μπορούμε νὰ γνωρί-

σουμε τή σημασία τοῦ κάθε μέρους καί τροχοῦ, ἂν δὲν τὰ ξεχωρίσουμε καί δὲν ἐξετάσουμε χύρια τήν ὕλη, τή μορφή καί τήν κίνηση τοῦ κάθε μέρους, τὸ ἴδιο καί κατὰ τή διερεῦνηση τοῦ πολιτειακοῦ δικαίου καί τῶν ὑποχρεώσεων τῶν ὑπηκόων δὲν εἶναι βέβαια ἀπαραίτητο γὰ διαλυθεῖ πραγματικά τὸ κράτος, ἀλλὰ ὡστόσο πρέπει γὰ θεωρηθεῖ διαλυμένο, δηλ. πρέπει γὰ γνωρίσουμε σωστά τὸ ποιόν τῆς ἀνθρώπινης φύσης, ἀπὸ ποιῆς τῆς πλευρῆς εἶναι ἱκανὴ ἢ ἀνίκανη γὰ συνάψει κράτος, καί μὲ ποιὸ τρόπο πρέπει γὰ συνδεθοῦν συναμεταξύ τους οἱ ἄνθρωποι ποὺ θέλουν γὰ ἐνωθοῦν» (28). Ὅπως πρέπει γὰ διερευνηθῆσουμε τήν ὕφή τῶν ἐλαχίστων μερῶν τῆς ὕλης γὰ γὰ συλλάβουμε τὰ μεγάλα καὶ ὅπως στή φυσικὴ ὀφείλουμε γὰ ἐρευνῶμε ἀδιάκοπα πρὸς τήν κατεύθυνση τοῦ ἄπειρα μικροῦ, ἔτσι καί τή δημιουργία καί συγκράτηση τοῦ μεγάλου, τοῦ κράτους, πρέπει γὰ τήν ἐρμηνεύουμε μὲ τήν ὕφή τῶν μικρῶν μερῶν τῆς κρατικῆς συναρμογῆς, δηλ. τῶν ἀνθρώπων.

Μέσα στή συστηματικὰ θεμελιωμένη θεωρία τοῦ Χόμπς γίνεται ἔτσι ἀκόμα ἐντονότερα ὁρατὸ τὸ βασικὸ σφάλμα τῆς μακιαβελλικῆς ἐρμηνείας τῆς ἱστορίας. Ὅλες οἱ κοινωνικὲς ἀλλαγές στὸ κράτος, στήν πολιτικὴ καί στή θρησκεία, στήν ἠθικὴ καί στὸ δίκαιο, ὀφείλουν γὰ ἐρμηνεύονται μὲ βάση τήν ἔννοια ἀπομονωμένων ἀτόμων, ποὺ τὸ ποιόν τους ὁ Χόμπς τὸ θεωρεῖ αἰώνιο καὶ ἀμετάβλητο, σὲ συνειδητὴ ἀναλογία μὲ τὶς ιδιότητες τῶν ἀνόργανων σωμάτων. Τὸ καθένα ἀπ' αὐτὰ τὰ ἄτομα ἀντιδρᾷ σὲ ἐξωτερικὲς κινήσεις μὲ ἀπόλυτη ἀναγκαιότητα. Ἄν τις δοῦμε ἀπ' τὰ μέσα, οἱ ἀνθρώπινες ἀντιδράσεις παρουσιάζονται σὰν καθορισμένα βιώματα, συναισθήματα καί σαλέματα τῶν ὁρμῶν. Ἡ ἀνθρωπολογία τοῦ Χόμπς στηρίζεται στή θεμελιώδη σκέψη, ὅτι ὅλα τὰ πάθη, ποὺ ἐξαιτίας τους ἐνεργοῦμε, εἶναι αὐστηρὰ ἀναγκαῖες ἐπιδράσεις μηχανικῶν προβάσεων στὸ σῶμα μας καί, πλατύτερα, στὸν ἐξωτερικὸ κόσμον. Οἱ λειτουργίες τοῦ ἀνθρώπινου σώματος μπαίνουν καί διατηροῦνται σὲ κίνηση ἀπὸ τήν καρδιά. Τούτη πάλι δέχεται ἀδιάκοπες παρωθήσεις γὰ τή δραστηριότητά της ἀπὸ ὀρι-

σμένες ουσίες πού εισπνέονται. Ἡ καρδιά στέλνει τὸ αἷμα στὸ σῶμα κι ἔτσι κρατᾷ τὰ ὄργανα δραστήρια. Ὅ,τι βοηθάει τὴν κυκλοφορία τοῦ αἵματος προκαλεῖ εὐαρέσκεια κι ὅ,τι τὴν ἐμποδίζει, δυσαρέσκεια. Καὶ ἡ αἰσθητικὴ χαρὰ λ.χ. καθορίζεται κι αὐτὴ ἀπὸ δονήσεις τοῦ αἰθέρα, πού ἐκπορεύονται ἀπὸ λαμπερὰ σῶματα καὶ περνώντας ἀπ' τὸ χιτώνα τοῦ ματιοῦ, τὸ ὀπτικὸ νεῦρο καὶ τὸν ἐγκέφαλο, μεταφυτεύονται στὴν καρδιά, ἀπ' ὅπου προκαλοῦν εὐαρέσκεια. Οἱ αἰτίες, πού προκαλοῦν νομοτελειακὰ εὐαρέσκεια καὶ δυσαρέσκεια, εἶναι κινήσεις πού κι οἱ ἴδιες προέρχονται ἀπὸ τὴν περιβάλλουσα φύση ἢ ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σώματος. Οἱ βουλητικὲς πράξεις τοῦ ἀνθρώπου ἐμφανίζονται κατόπιν, μὲ νομοτελειακὴ ἀναγκαιότητα, ἐξαιτίας τῆς εὐαρέσκειας καὶ τῆς δυσαρέσκειας ἢ — ἂν τὸ δοῦμε ἀπὸ φυσικὴ ἀποψη — ἐξαιτίας τῆς διευκόλυνσης καὶ τῆς παρεμπόδισης τῆς κυκλοφορίας. Σὲ ἀκριβὴ ἀναλογία μὲ τὴ μηχανικὴ, οἱ «κινήσεις» τῆς ψυχῆς χωρίζονται σὲ ἐλκτικὲς καὶ ἀπωθητικὲς. Στὶς πρῶτες ἀνήκουν ἡ ἀγάπη, ὁ πόθος, ἡ οἰκαιοποίηση καὶ ἡ ἐπιθυμία διαφύλαξης· στὶς δεύτερες, ὁ πόνος, ἡ ἀποστροφή κι ὁ φόβος. Χωρίζοντας ὁ κοινὸς νοῦς τὸν πνευματικὸ ἀπὸ τὸν ψυχικὸ πόνον, δὲν ξέρει ὅτι καὶ τὰ δυὸ εἶναι κάτι τι ποιοτικὰ ὅμοιο, μόνο πού στὸ σωματικὸ πόνον θίγεται ἀπλῶς μιὰ ξεκάθαρα ὀρισμένη περιοχὴ τοῦ σώματος, ἐνῶ στὸν πνευματικὸ θίγεται ἡ λειτουργία ὁλόκληρου τοῦ σώματος. Σὲ συνάρτηση μὲ τὰ παραπάνω, ὁ Χόμπς χωρίζει τὸ σύνολο τῶν παθῶν σὲ ὅσα σχετίζονται μὲ τὴν προσέλκυση καὶ τὴν οἰκαιοποίηση καὶ σὲ ὅσα ἀντιστέκονται ἢ προφυλάσσουν.

Στὴ φιλοσοφία αὐτὴ λοιπὸν δὲ μπορεῖ νὰ ὑπάρχει χῶρος γιὰ τὴ λεγόμενὴ ἐλευθερία τῆς βούλησης· τὰ ἐγχειρίδια τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας συνήθως κατατάσσουν τὸν Χόμπς καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ. Ἀσφαλῶς σπουδαιότερη εἶναι ἡ διάκριση τῆς ἐλευθερίας τῆς βούλησης ἀπὸ τὴν ἐλευθερία τοῦ πράττειν, διάκριση πάνω στὴν ὁποία ὁ Χόμπς οὐσιαστικὰ στήριξε τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας. Ἡ διδασκαλία γιὰ τὴν ἐλευθερία τῆς βούλησης — πού ἀπόχτησε

τή δραστική σημασία της όχι στην ὄψιμη σχολαστική περίοδο, ἀλλά, γιὰ πρώτη φορά, στὴ Μεταρρύθμιση καὶ στὴν Ἀντιμεταρρύθμιση, σὲ συνειδητὴ ἀντίθεση μὲ τὴ διαδιδόμενη καινούργια φυσικὴ ἐπιστήμη — μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ στὴν πρόταση, ὅτι τὸ ἀνθρώπινο πράττειν δὲν εἶναι δυνατό νὰ ἐρμηνευθεῖ μὲ φυσικὲς αἰτίες. Μᾶλλον ὑπάρχει μέσα σὲ μᾶς τὸς ἴδιους μιὰ δαθμίδα, πού κατέχει τὸ *liberum arbitrium indifferentia* καὶ πού, ἀπὸ κάμποσες πραξολογικὲς δυνατότητες, πραγματώνει μιὰν ὀρισμένη, ἐνεργώντας ἀπὸ μόνη της, χωρὶς φυσικὴ νομοτέλεια, δηλ. κατὰ βούληση. Στὴ διδασκαλία αὐτὴ συνάπτεται ὄχι ἀπλῶς ἓνα θρησκευτικὸ, ἀλλὰ ἐξίσου καὶ ἓνα κοινωνικὸ συμφέρον. Χωρὶς ἐλευθερία ἐκλογῆς ἀνακύπτουν δυσκολίες γιὰ νὰ θεμελιωθεῖ ἡ εὐθύνη μπροστὰ στὸ Θεό, ἡ ἐκεῖθεν καὶ ἡ ἐντεῦθεν τιμωρία. Ἄν σὲ πρόσφατη ἐποχὴ ἀκόμα καὶ νομικοὶ διαμαρτυρήθηκαν ἐναντίον τῆς συνήθειας νὰ δικαιολογεῖται ἡ νομικὴ πράξη μὲ τὴ διδασκαλία γιὰ τὴν ἐλευθερία τῆς βούλησης, ὅμως μποροῦμε νὰ πιστοποιήσουμε ὅτι ἤδη ὁ Χόμπς καί, ὕστερ' ἀπ' αὐτόν, ὁ Διαφωτισμὸς εἶχαν ἐξασθενίσει τούτῃ τὴ θεωρία μὲ ἰσχυρὰ ἐπιχειρήματα.

Ἄν σὲ κάποια μεμονωμένη περίπτωση δὲν γνωρίζουμε τίς ψυχορμητικὲς αἰτίες μιᾶς συμπεριφορᾶς, δὲ θεμελιώνεται ἀπ' αὐτὸ καμιὰ πιθανότητα, ὅτι κάποια ἀντίδραση δὲ μπορεῖ διόλου νὰ ἐνταχθεῖ σὲ μιὰ συνάρτηση αἰτίων. Γιὰ τὸν Χόμπς καὶ τὸν Διαφωτισμὸ, ἡ θεωρητικὴ προσπάθεια γιὰ μιὰν θετικὴ ἐλευθερία στὴ θέση μιᾶς ἐρμηνείας σημαίνει πιὸ πολὺ ἓναν τεχνητὸ περιορισμὸ τῶν ἐπιστημῶν, πού ἡ δουλειά τους εἶναι νὰ μὴν παραμένουν τελειωτικὰ σὲ κανένα σημεῖο τῆς ἔρευνας. Ὄταν δὲ γνωρίζουμε τὸς μηχανισμοὺς τῶν ἀνθρώπινων πράξεων, δὲν ἔχουμε διόλου τὸ δικαίωμα νὰ συγκροτοῦμε δογματικὲς αἰτιώδεις ἀλυσίδες, ὅμως δὲν ἐπιτρέπεται καὶ νὰ συγκροτοῦμε τὴν παραπέρα προβληματικὴ μας μὲ βάση μιὰν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας πού περιορίζει ἀπερίσκεπτα τὴν ἐπιστήμη.

«Κατὰ τὴ γνώμη μου», λέει ὁ Χόμπς (29), «ἡ ἐλευθερία δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο ἀπὸ τὴν ἀπουσία ὁποιουδήποτε

πράγματος πού ἐμποδίζει τήν κίνηση. Τὸ νερὸ πού βρίσκεται κλεισμένο σ' ἓνα βαρέλι δὲν εἶναι ἐλεύθερο, γιατί τὸ βαρέλι ἐμποδίζει τήν ἐκροή του· ἀντίθετα, ἐλευθερώνεται, ὅταν τὸ βαρέλι σπάσει. Ὁ καθέννας ἔχει λιγότερη ἢ περισσότερη ἐλευθερία, ἀνάλογα μὲ τὸ ἂν ἔχει λιγότερο ἢ περισσότερο χῶρο γιὰ νὰ κινηθεῖ. Γι' αὐτὸ κι ὁ ἐγκλειστος σὲ μιὰ πλατειὰ φυλακὴ ἔχει πρὸς πολλὴν ἐλευθερία ἀπὸ κάποιον πού βρίσκεται σὲ μιὰ φυλακὴ στενὴ. Ἐπίσης ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ εἶναι ἐλεύθερος πρὸς τὴ μιὰ μεριὰ καὶ νὰ μὴν εἶναι πρὸς τὴν ἄλλη· ἔτσι, ὁ ὁδοιπόρος ἐμποδίζεται ἀπὸ τὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη πλευρὰ μὲ φράχτες ἢ τοίχους, γιὰ νὰ μὴ χαλάσει τὰ σπαρτὰ καὶ τ' ἀμπέλια πού συνορεύουν μὲ τὸ δρόμο. Ἐμπόδια τέτοιας λογῆς εἶναι ἐξωτερικὰ καὶ ἀπόλυτα· καὶ μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια εἶναι ἐλεύθεροι ὅλοι οἱ δούλοι κι οἱ ὑποταγμένοι στὴ βία, ὅσοι δὲν εἶναι δεμένοι ἢ ἐγκάθειρκοι. Ἄλλα ἐμπόδια θίγουν μονάχα τὴ βούληση· ἐμποδίζουν τὴν κίνηση ὄχι ἀπόλυτα παρὰ ἔμμεσα, ἐφόσον ἐπηρεάζουν τὴν ἐκλογή μας. Ἐτσι, ὁ ἐπιβάτης ἐνὸς πλοίου δὲν ἐμποδίζεται νὰ πέσει στὴ θάλασσα, ἂν τὸ θέλει. Ὅμως κι ἐδῶ ἓνας ἄνθρωπος ἔχει τόσο περισσότερη ἐλευθερία, μὲ ὅσο περισσότερους τρόπους μπορεῖ νὰ κινηθεῖ. Καὶ σ' αὐτὸ συνίσταται ἡ ἐλευθερία στὴν πολιτικὴ κοινωνία... Ἄλλὰ σὲ κάθε κράτος καὶ σὲ κάθε οἰκογένεια, ὅπου ὑπάρχουν δούλοι, οἱ ἐλεύθεροι πολῖτες καὶ τὰ τέκνα τῶν οἰκογενειῶν ἔχουν ἀπέναντι στοὺς δούλους τὸ προνόμιο νὰ κρατοῦν τὰ πρὸς τιμητικὰ ἀξιώματα μέσα στὸ κράτος καὶ στὴν οἰκογένεια καὶ νὰ κατέχουν πρὸς πολλὰ περιττὰ πράγματα. Κι ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸν ἐλεύθερο πολῖτη καὶ στὸν δούλο ἔγκειται στὸ ὅτι ὁ ἐλεύθερος ὑπηρετεῖ μονάχα τὸ κράτος, ἐνῶ ὁ δούλος κι ἓναν συμπολίτη παραπάνω. Κάθε ἄλλη ἐλευθερία εἶναι ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τοὺς νόμους τῆς πολιτείας καὶ προσήκει μονάχα στοὺς κυριάρχους». Τοῦτες οἱ ἀναλύσεις τοῦ Χόμπς δείχνουν καθαρὰ ὅτι δὲ μιλάει γιὰ τὴν ἐλευθερία τοῦ βούλεσθαι ἀλλὰ γιὰ τὴν ἐλευθερία τοῦ πράττειν. Ἐλευθερία τῆς βούλησης, μὲ τὴν ἰδεαλιστικὴ ἔννοια, δὲν ὑπάρχει γι' αὐτόν, παρὰ μόνο ὑπάρχει ἡ ἐλευθερία ἀπὸ

ἐμπόδια, ἢ ὅποια καὶ θέτει τὰ ὄρια στίς πραξολογικές μας δυνατότητες. Τούτη διαφέρει κατὰ ἄτομο, κατάσταση καὶ ταξικὴ θέση. Τίς πράξεις μας τίς περιορίζουν ὄχι μονάχα ἐξωτερικά, ἀλλὰ καὶ ἐσωτερικά ἐμπόδια, π.χ. ἀναμενόμενες συνέπειες. Ἐκεῖνος ποὺ ταξιδεύει μὲ τὸ πλοῖο δὲ θὰ πηδῆξει στὴ θάλασσα, ἂν καὶ ὁ δρόμος τοῦ εἶναι ἀνοιχτός, ἐφόσον εἶναι ἄνθρωπος «φυσιολογικός»· γιὰ ἕναν ἀμέτοχο περαστικὸ εἶναι ἀδιάφορο, ἂν ἡ εἴσοδος σ' ἕνα σπίτι τοῦ ἐμποδίζεται ἀπὸ τὴν ἢ τοῦ ἀπαγορεύεται μὲ τὴν ποινὴ τοῦ θανάτου. Καὶ στίς δύο περιπτώσεις, ποὺ ὁ Χόμπς τίς διαχώρισε σὺν ἡμέσῃ καὶ ἔμμεσα ἐμπόδια, ἡ βούληση ἢ ἴδια δὲν εἶναι ἐλεύθερη, παρὰ καθορίζεται ἀπὸ μιὰ σειρά αἰτίων.

Ἡ μεταφυσικὴ ἐλευθερία τῆς δούλησης, ποὺ ἀποκρούει ὁ Χόμπς, θάταν ἕνα καίριο σημεῖο ποὺ θὰ συνέδεε συναμεταξύ τους ἔλους ἀξεδιὰκριτα τοὺς ἀνθρώπους, μεγάλους καὶ μικροὺς, πλούσιους καὶ φτωχοὺς, ἄρρωστους καὶ γεροῖς, νέους καὶ γέροντες· θάταν ἕνα κοινὸ κτῆμα μὲ τὴν ἔννοια τῆς θεολογίας, γιὰ τὴν ὅποια ὅλοι οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἐξίσου παιδιὰ τοῦ Θεοῦ, ἢ μὲ τὴν ἔννοια τοῦ Διαφωτισμοῦ, ποὺ τονίζει γιὰ πολιτικούς λόγους τὴν ἰσότητα ὅλων τῶν ἀνθρώπων. Ἀπεναντίας, ἡ ἐλευθερία τοῦ πράττειν, ποὺ ἀναγνωρίζει ὁ Χόμπς, εἶναι κάθε φορά διαφορετικὴ. Ἀναφορικὰ μὲ αὐτήν, ὁ Χόμπς ἐξαίρει προπαντὸς τίς διαφορὲς τῆς κοινωνικῆς κατάστασης. Στὸ παραπάνω ἀπόσπασμα γινόταν λόγος, σὲ σχέση μὲ τὸν δούλο καὶ τὸν ἀφέντη του, γιὰ «περιττὰ πράγματα», δηλ. γιὰ πολυτέλεια. Ἄν ὁ δούλος καὶ ὁ ἀφέντης ἔχουν τὴ βούληση νὰ ἐντροφήσουν στὴν ἀπόλαυση τέτοιων ἀντικειμένων καὶ νὰ γνωρίσουν ἀπολαύσεις μὲ τὴ βοήθειά τους, τότε, σύμφωνα μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἰδεαλιστικῆς ἐλευθερίας, δὲν πρέπει νὰ διακριθοῦν διόλου ὁ ἕνας ἀπὸ τὸν ἄλλον: καὶ τοὺς δύο ἀφορᾷ στὸν ἴδιο βαθμὸ ἢ καθαρὰ φιλοσοφικὴ ἀντιδικία τοῦ ἂν, μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια, εἶναι ἐλεύθεροι ἢ ὄχι νὰ βούλωνται. Τὸ θεωρητικὸ ἐξαγόμενο τῆς ἀντιδικίας τούτης τοὺς συμπεριλαμβάνει ἀξεδιὰκριτα μέσα σὲ μιὰ κοινὴ ἔννοια καὶ τοὺς ἐπιδικάζει εἴτε μιὰ κοινὴ ἀξιοπρέπεια εἴτε καὶ μιὰ κοινὴ τραγικότητα· ἐπομέ-

νωσ στον ίδιο βαθμό αποκόβεται από την πραγματικότητα, «όδηγεί πέρα απ' αυτή». 'Απεναντίας ή χομπσιανή έννοια της ελευθερίας οδηγεί προς την πραγματικότητα. Για τους φυσικούς μηχανικιστές και τους μαθητές του Μακιαβέλλι ισχύει a priori, ότι ο δούλος κι ο αφέντης του πρέπει να επιθυμούν και να θούλονται σύμφωνα με τη φύση τους. Όταν όμως ο αφέντης δίνει στον εαυτό του μιαν απόλαυση, μπορεί να την χαρεί ίσαμε τὸ τέρμα· αν κι ο δούλος ικανοποιήσει την ίδια λαχτάρα, τὸν σκοτώνουν γι' αυτό. Στην κοινωνική πραγματικότητα εναπόκειται τούτη ή διάκριση της ελευθερίας· και ἐν πάση περιπτώσει τίποτα δὲ μπορεί να προσφέρει στη συζήτησή της ή άλλη εκείνη έννοια της ελευθερίας, πὸν τώρα ἀναφέραμε.

Γιὰ να κατανοήσουμε την ἀνάλυση τοῦ Χόμπς για τὸ πὸς οἱ ἄνθρωποι, πὸν οἱ πράξεις τους ὀφείλουν να ἐρμηνευθοῦν αἰτιωδῶς, συνενώνονται στὸ κράτος και δημιουργοῦν πολιτισμὸ — κοντολογίς, φτιάχνουν την ἱστορία τους, πρέπει να τονίσουμε ὅτι ὁ Χόμπς δὲν ἤθελε πρῶτ' απ' ὅλα να ἐξεικονίσει την πραγματική δημιουργία τῶν κρατῶν. Ἡ πορεία τῆς σκέψης του, χαρακτηριστική για πολλοὺς φιλοσόφους τῆς ἱστορίας ἴσαμε τὸν Ρουσσὸ και τὸν Κάντ, προχωράει μᾶλλον κατὰ την έννοια τῆς διδασκαλίας τοῦ «πολιτειακοῦ συμβολαίου»: για να γνωρίσουμε τίς κυρίως αἰτίες, πὸν θεμελιώνουν παντοῦ και πάντα την ὕπαρξη τοῦ κράτους, δὲ μᾶς χρειάζεται ή μελέτη τῆς περασμένης ἱστορίας. Κι ὁ φυσικός ἐπίσης ἐρευνητής, κατὰ τὸν Χόμπς, δὲ χρειάζεται να παρακολουθήσει την ἀπτή δημιουργία ἐνὸς πράγματος μέσα στη φύση για να μπορέσει να δηλιώσει ἀπὸ ποιές αἰτίες προκύπτει αὐτό. Ὁ φυσικός ἤδη γνωρίζει τίς ιδιότητες τῶν ὕλικῶν μορίων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα συνίσταται ή φύση, τίς γνωρίζει χωρία ἀπὸ τή συνάρτησή τους μέσα σ' ἓνα ὀρισμένο σῶμα, κι ἐπομένως μπορεί να ἀνακατασκευάσει με τή σκέψη του τή φυσική δημιουργία τῶν πραγμάτων, ἐπειδὴ γνωρίζει την ὕφή τοῦ μέρους, στην περίπτωση μας δηλ. τοὺς νόμους τῆς κίνησης τῆς ὕλης. Μᾶς ἀρκεῖ λοιπὸν να θεωρήσουμε τὰ ἄτομα ἀνεξάρτητα ἀπὸ τίς

σχέσεις τους με το κράτος, δηλ. να δούμε πώς θα έπρεπε να συμπεριφέρονται χωρίς κράτος, σε «φυσική» κατάσταση, για να γνωρίσουμε τις αιτίες που οδηγούν στο σχηματισμό του κράτους. Όπως η φυσική εκείνης της εποχής στεκόταν στη θεώρηση των μερών, των σωματιδίων ή των ατόμων, για να κατανοήσει από τις ιδιότητές τους τα διαμορφωμένα πράγματα, όπως εκείνη δημιούργησε τον κόσμο από το χάος, δηλ. από την ύλη που εξεταζόταν ξεκομμένα, έτσι κι από τις κοινωνικές σχέσεις των ανθρώπων γίνονταν αφαιρέσεις, για να μπορέσει κατόπιν να κατασκευαστεί το όλο κράτος από τα άτομα, σαν μεμονωμένα σημεία αναφοράς. Φαντάζονταν ότι για να κατανοήσει κανείς το ιστορικά δεδομένο κράτος, μόνο που έπρεπε να παρακολουθήσει, πώς τα ξεκομμένα άτομα, εξαιτίας των ιδιοτήτων τους, παρωθούνταν μέσα στη «φυσική κατάσταση» να δημιουργήσουν σχέσεις και να τις εμποδίσουν μέσα στο κράτος.

Για τον Χόμπς λοιπόν ούτε η παγκόσμια ούτε κι φυσική ιστορία είναι, κυρίως είπειν, επιστήμη της πολιτικής· μάλλον η πολιτειολογία κατασκευάζεται από τον καθαρό στοχασμό. Τα βασικά της στοιχεία μπορούν να καθοριστούν ως εξής: επειδή τους ανθρώπους τους κινούν μόνο ή ευαρέσκεια κι ή δυσαρέσκεια, ύψιστο αγαθό θεωρείται ή ζωή και ύψιστο κακό ο θάνατος. Στη φυσική κατάσταση ή ζωή του μεμονωμένου ατόμου απειλείται τα μέγιστα. Είναι αλήθεια πώς ο καθένας, εξαιτίας της ανομίας, κατέχει ένα φυσικό δικαίωμα πάνω σε όλα, όμως πρέπει να περιμένει πάντα πώς ο ισχυρότερος, και καμιά φορά κι ο πιο αδύνατος, θα του πάρει τα πάντα. Κι ο πιο αδύνατος ακόμα μπορεί ν' αρπάξει από τον ισχυρότερο το ύψιστο αγαθό, τη ζωή ή ζωτικοκρατική εκείνη ρομαντικότητα, που λέει ότι στη φύση θριαμβεύει πάντοτε το βιολογικά αξιότερο πάνω στο παρακατιανό, είναι πλάνη. Η φυσική κατάσταση χαρακτηρίζεται από την απεριόριστη δρεξη του μεμονωμένου ατόμου, αλλά επίσης κι από το φόβο του μπροστά σ' όλους τους άλλους. Κυριαρχεί το *bellum omnium in omnes*.